

İbâziyye Mezhebinin Teşekkülü, Sistematiği ve Farklılaşmalar *

Sadi Ölmez | ORCID: 0000-0002-1270-6815
 Dr. | Sorumlu Yazar | sadiolmez@gmail.com
 Van, Türkiye

Öz

Teşekkülü hicrî birinci asra denk gelen İbâziyye mezhebi, fikhî bir mezhep vasfından ziyade daha çok siyasi bir fırka olarak şöhret bulmuştur. Böyle bir anlaşılmaya maruz kalmasının altında selef olarak gördükleri bazı şahsiyetlerin Hâricîlerle iltisakları yatmaktadır. Bu durum İbâziyye'nin fikhî bir mezhep olarak bilinmesinin önüne geçmiştir. Bundan ötürü İbâziyye daha çok mezhepler tarihi ve itikâdî görüşlerinden ötürü kelâm alanında çalışılmıştır. Bu yönelim mezhebin fikhî yönünün ihmal edilmesine sebep olmuştur. Oysaki İbâziyye zengin fikhî müktesebatı ve literatürüyle müstakil bir ameli mezheptir. Hatta İbâzîlere göre kendi mezhepleri, kronolojik olarak teşekkül eden ilk fikhî mezheptir. İbâziyye mezhebi Abdullah b. İbâz'a nispet olunmakla birlikte İbâzîler, Câbir b. Zeyd'i müessis olarak kabul ederler. İbâzîler hicrî üçüncü asrın sonralarına kadar kendilerini İbâzî olarak isimlendirmekten kaçınmışlardır. Çünkü onlar fikhî mezheplerin, kurucularına nispet edilmesini gerektiğini, mezhep kurucularının da Câbir b. Zeyd olduğunu söylerler. Mezheplerinin Abdullah b. İbâz'a nispet edilmesinin siyasi sâikler nedeniyle olduğunu ısrarla vurgularlar. Bundan ötürü İbâzîler mezheplerinin müessisi olarak Câbir b. Zeyd'i görürler. Câbir, tâbîîn alimlerinden olup Basra müftüsü olmasıyla da şöhret bulmuştur. İbâziyye mezhebinin Câbir'den sonraki en etkili şahsiyeti olarak kabul edilen Ebû Ubeyde Muslim b. Ebî Kerime mezhebin teşekkülünde ve sistemleşmesinde son derece ehemmiyetli bir yere sahiptir. Ebû Ubeyde gerek Emevîler gerekse de Abbâsîler döneminde İbâzîlere yönelik baskılara rağmen mezhebi bir arada tutarak Basra dışına özellikle de Kuzey Afrika'da yayılmasını sağlamıştır. İbâziyye mezhebinin hicrî ikinci asrın ikinci çeyreğinden itibaren farklı coğrafyalara taşınması bu mezhebin sistemleşmesi bakımından önemli bir süreç olmuştur. Ayrıca İbâziyye mezhebinin Basra dışındaki bölgelere yayılması İbâzî fıkıhla ilgili tedvinlerin artmasını sağlamıştır. İbâzî fıkıhının günümüze ulaşmış kıymetli eserlerinin başında gelen Ebû Gânim el-Horâsânî'nin *el-Müdevenetü'l-Kübrâ'sı* bu dönemin mahsulüdür. İbâziyye mezhebi sünî mezheplerin fikhî meselelerde başvurdukları istinbât ve istidlâl yönteminden farklı bir yöntem kullanmamıştır. Kur'ân, Sünnet, icmâ, kıyas ve diğer istidlâl yöntemleri İbâzî fakihlerce de başvurulan yöntemlerdir. Dolayısıyla İbâzîlerin kullanmış olduğu usûl yöntemlerinin diğer mezheplerin usûl yöntemiyle tam olarak aynı olmasa da birbirine çok yakın olduğunu söylemek mümkündür. İbâzîlerin istidlâlî deliller kısmında diğer mezheplerden farklılaşması ilham konusunda olmuştur. İbâzîlerde tartışmalı olmakla birlikte ilham istidlâlî delillerden biri olarak zikredilmiştir. Bu çalışmada İbâziyye mezhebinin Hâricîlerle bağlantısı, mezhebin ortaya çıkışı, fikhî ve usûl anlayışı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

İslâm Hukuku, Mezhep, İbâziyye, Abdullah b. İbâd, Câbir b. Zeyd

Atıf Bilgisi

Ölmez, Sadi. “İbâziyye Mezhebinin Teşekkülü, Sistematiği ve Farklılaşmalar”. *Eskiyeni* 47 (Eylül 2022), 639-662. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1124082>

Geliş Tarihi	31 Mayıs 2022
Kabul Tarihi	08 Eylül 2022
Yayın Tarihi	20 Eylül 2022
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem Çift Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli
Değerlendirme	Hakemlerin raporları, makale ile birlikte yayımlanmaktadır. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397 * Bu çalışma Mehmet Selim Aslan danışmanlığında 2021 tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız “İbâziyye Mezhebinin Fıkıhtaki Farklı Görüşleri” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Formation, Systematics, and Differences of the Ibāḍiyya *

Sadi Ölmez | ORCID: 0000-0002-1270-6815

Dr. | Corresponding Author | sadiolmez@gmail.com

Van, Türkiye

Abstract

The Ibāḍiyya sect, whose formation coincided with the 1st century of Hijri, found fame as a political sect rather than jurisprudential. Underlying such an understanding lies the ties of some personalities they considered predecessors with the Kharijites. This situation prevented the Ibāḍiyya madhhab from being known as a fiqh sect. For this reason, the Ibāḍiyya sect has been studied mainly in the field of kalām due to its sect's history and religious beliefs. This orientation has also led to the neglect of the fiqh aspect of the madhhab. However, the Ibāḍiyya sect is an independent religious sect with rich jurisprudence and literature. In fact, according to the Ibāḍis, their sect is the first fiqh sect to be formed chronologically. Although, they are attributed to 'Abdallāh b. Ibād, the Ibāḍis accept Jabir b. Zayd as the founder. Until the end of the 3rd century, the Ibāḍis abstained from calling themselves Ibādī because they said that the fiqh sects should be attributed to their founders and that the sect's founders were Jābir b. Zayd. They insistently underline that the attribution of their sect to 'Abdallāh b. Ibāḍis due to political motives. For this reason, Ibāḍis see Jābir b. Zayd as the founder of their madhhab. Jābir was one of the tābi'ūn (successors) scholars and became famous as the mufti of Basra. Abū 'Ubayda Muslim b. Abī Karīma, who is accepted as the most influential figure of the Ibāḍiyya sect after Jābir, has an essential place in the formation and systematization of the sect. Abū Ubayda kept the sect together despite the pressures against the Ibāḍis during the Umayyad and the Abbasid periods, allowing it to spread out of Basra, especially in North Africa. The transfer of the Ibāḍiyya sect to different geographies as of the second quarter of the 2nd-century Hijri has been an essential process in the systematization of this sect. In addition, the spread of the Ibāḍiyya sect to regions outside Basra increased the codifications related to Ibādī fiqh. Kitāb al-mudawwana al-kubrā, which belongs to Abū Ghānim al-Khurāsānī, one of the most valuable works of Ibādī fiqh that has survived to the present day, is the product of this period. The Qur'ān, Sunnah, ijma, qiyas, and other istidlal methods were also used by Ibāḍiyya. So, the legal strategies used by Ibāḍites could be said not to be perfect but very similar. But Ibāḍiyya is separated from any other sects about ilham. In this study, we will study the

connection of İbâziyya to Kharijism during the formation period, its emergence, fiqh, and jurisprudential methods.

Keywords

Islamic Law, Sect, İbâziyya, ‘Abdallâh b. İbâd, Jâbir b. Zayd

Citation

Ölmez, Sadi. “The Formation, Systematics, and Differences of the İbâziyya”. *Eskiyeni* 47 (September 2022), 639-662. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1124082>

Date of submission	31 May 2022
Date of acceptance	08 September 2022
Date of publication	20 September 2022
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External Double-blind + Transparent Peer Review
Review reports	The reviewers’ reports and the authors’ responses to the reviewers are published alongside the article. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397 * This article is issued based on doctorate dissertation entitled “Different Opinions of the İbâziyya Section on Fiqh”, supervised by Mehmet Selim Aslan, Yüzüncü Yıl University, Van, 2021)
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İslam toplumunda ortaya çıkan ilk mezhepler, genelde siyasî ve itikadî ayrılıklar sonucunda oluşmuştur. Bu mezhepler Kur'ân ve sünnetin anlaşılması noktasında ciddi katkılar sağlamışsa da zaman zaman fikrîsel ayrılıklara da zemin hazırlamıştır. Öteden beri varlığını devam ettiren bu mezhepler içerisinde günümüze ulaşan İbâziyye mezhebi, Hâricîlerle ilişkilendirildiği için ne Sünnî ne de Şîâ camiasında muteber bir mezhep olarak görülmemiştir. Bunun bir sonucu olarak Sünnî ve Şîâ kaynaklarında Zahirî mezhebi gibi inkıraza uğramış mezheplerin muhtelif konular hakkındaki görüşleri zikredilirken, İbâziyye mezhebinin fıkıhtaki görüşlerine çok az yer verilmiştir. Bu durum İbâziyye fıkımın doğru bir biçimde tanınmasına engel olmuştur.

Gerek ülkemizde gerekse diğer İslâm ülkelerinde İbâzîlik hakkında yapılan araştırmalar diğer mezheplerle mukayese edilemeyecek kadar azdır. Yetersiz olan çalışmalar neticesinde, İbâziyye mezhebine ait olmayan bazı görüşler İbâzî görüşü olarak lanse edilmiştir. Başka bir ifadeyle İbâziyye mezhebinin kabul etmediği bu görüşler İbâzî mezhebine ait olmayan kaynaklarda İbâzî görüşleri olarak yer almıştır. Öte yandan İbâzîlere karşı yürütülen ön yargı bazen onları dikkate almamak bazen de onlar hakkında kötileyici yanlış bilgiler vermek şeklinde kendisini göstermiştir. Nitekim İbâzî olmayan kaynaklarda bu hususta çok sayıda örnek bulmak mümkündür. Mezhebin usûlü ve furû'î fıkıhı yeterince doğru bilinmediği için mezhep hakkında isabetten uzak tanımlamalar yapılarak okuyucuya İbâzî fıkıhı hakkında yanıltıcı malumatlar sunulmuştur. Ayrıca birtakım çalışmalarda İbâzî fıkımına dayandırılan görüşlerin mezheple uzaktan yakından alakasının olmadığı görülmektedir.

Bu bağlamda çalışmamızın asıl amacı İbâziyye mezhebinin teşekkülü, sistematığı ve kendisine özgü görüşlerinin daha iyi tanınmasıdır. Çalışmada söz konusu mezhebin fikhî görüşleri aktarılırken mümkün mertebe asli kaynaklardan yararlanılmıştır.

1. İbâziyye Mezhebinin Hâricî Eksenli Değerlendirilmesi ve Nedenleri

Birtakım Sünnî tarih kaynaklarında İbâzîlerle ilgili yapılan tanımlamalarda alışagelmış bir yöntem benimsenmiştir. Bu tanımlamalar genellikle siyasî yaklaşımlarla yapılmıştır. Bunun sebebini İbâzîlerin Hâricîlerle olan iltisakına bağlamak mümkündür. Özellikle Emevî ve Abbâsî dönemlerinden başlamak suretiyle İbâzîlerin aşırılık ve şiddet yanlısı anlamındaki Hâricîlikle ilişkilendirilmesi amaçlanmıştır. Çünkü ılımlı bir yapıya sahip olan İbâzîlerin dönemin monarşist anlayışı tarafından sevilmesi beklenemezdi. Hilâfet makamını sadece aile üyelerine hasreden bir anlayışa karşı bu makamın sadece Kureys'e veya bir aileye has olmadığını, liyakat ehli bir kölenin dahi halife olabileceğini savunan bir yapının

o dönemde varlığı monarşist yönetimler için büyük tehlike arz etmekteydi.¹ Dolayısıyla dönemin siyasi iktidarlarından bu fırkayı telmih eden veya objektif tutum sergileyen yazarlara ve eserlerine tahammül etmeleri beklenemeyeceği gibi² hilafet makamında eşitliği savunan bu grubun insanların nefretini celbetmeleri sağlanmalıydı. Bundan ötürü bazı sünnî kaynaklarda İbâzî-Hâricî paralelliğinin öne çıktığını söylemek mümkündür.³

İbâziyye mezhebinin teşekkül süreci siyasi fırka çatışmalarının olduğu döneme denk gelmektedir. Bu siyasi çalkantıların yaşandığı dönemde ortaya çıkan İbâziyye mezhebi Hâricîliğin ılımlı kolu olarak bilinmektedir. Ancak Hâricîlik tabirinin zihinlerde yaratmış olduğu menfi anlamdan ötürü İbâzîlere karşı genel bir ön yargı bulunmaktadır. Ayrıca Hâricîlik kavramının dönemsel karşılığı ve değişiminin tam izah edilememesinden dolayı genelleyci bir yaklaşımın hâkim olduğu da anlaşılmaktadır. Bu genelleyci tanım haliyle İbâzî fikir ve görüşlerin Hâricîlik gölgesinde kalmasına sebep olmuştur. İbn Hazm'ın (öl. 456/1064) *el-Fasl* adlı eserindeki Hâricî eksenli İbâzî tanımlaması bunun en tipik örneklerindedir.⁴

İbâziyye mezhebinin teşekkülü araştırılırken ihmal edilen diğer bir husus ise İbâzîleri kendi kaynaklarından okuyup, onları doğru anlama çabalarının zayıf kalmasıdır.⁵ Bir mezhebi veya fırkayı doğru anlamının yegâne yolu, o fırkanın kendi kaynaklarına müracaat edilmesidir. Maalesef İbâzîlerle ilgili yapılan bazı çalışmalarda İbâzî kaynaklarına müracaat yüzeysel kalmıştır.⁶ Hatta İbâzî mez-

¹ İsmâil b. Sâlih b. Hamdân el-Eğberî, *el-Medhal ilâ Fikhi'l-İbâziyye* (Maskat: Mektebetu Zâmiri, 2013), 59.

² Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Darü'n-Nefâis, 2016), 446; Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecü'd-da've 'inde'l-İbâziyye* (Maskat: Dâru Nâsır, 2015), 26.

³ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-muşallîn* (Beyrut: Daru Sâdir, 2006), 68; Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004), 108; Muhammed Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, trc. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 89; Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, trc. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 87.

⁴ İbn Hazm (öl. 456/1064) mezkûr eserinde Hâricîleri, "Hâricîlerin rezaleti" başlığı altında inceler. Müellif bu başlık altında, Hâricîlerin kendi içinde fırkalara ayrıldığından bahsetmeden, doğrudan İbâzîlerle başlar. Zeyd b. Ubeysihe'nin İbâzî olduğunu ve onun İslâm'la bağdaşmayan yeni bir peygamber ve kitabın gönderileceğini dolayısıyla İslâm dininin yeni bir dinle nesh edileceği gibi fikirlere sahip olduğunu söyler. Ayrıca İbâzî fikhında olmayan bazı görüşleri İbâzîlere dayandırır. İbâzîlerin kabul etmediği; ancak İbn Hazm'ın onlara dayandırdığı bazı fikhî görüşler şunlardır: İbâzîlerin su olmasına rağmen teyemmüm yaptıklarını, Ehl-i kitabın yiyeceklerinin Müslümanlara haram olduğunu ve mutlak anlamda oruçlu birinin ihtilâm olması orucunu bozduğu gibi görüşler İbn Hazm'ın İbâzîye mezhebine dayandırdığı ve mezhebin kabul etmediği görüşlerdir. bk. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1975), 4/189.

⁵ Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecü'd-da've 'inde'l-İbâziyye*, 26.

⁶ Ahmet Yaman-Halit Çalıış, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 100-101; Abdulkadir Şener, *İslâm Hukukuna Giriş* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 85; Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmet Evi Yayınları, 2016), 191.

hebine isnat edilen bazı yanlış görüşlerin tahkik edilmeden nakil yoluyla bir kısım eserlerde yer aldığını görmekteyiz.⁷

İbâzîlerin genellikle Sünnî kaynaklar referans alınarak tanıtılmasını iki sebebe dayandırabiliriz: Bunlardan ilki, İbâzîlerin Hâricî olarak zihinlerde yer edinmesidir. Çünkü sünnî kaynaklarda İbâzîler anlatılırken genelleyici Hâricî profili birkaç farkla İbâzîlere uygulanmıştır ki uygulanan bu profil İbâzîlerin ılımlı Hâricî olduğudur.⁸ Dolayısıyla sabit Hâricî anlayışının ılımlılık şartıyla İbâzîlere tatbik edilmesi söz konusudur.⁹ Zihinlerdeki menfi Hâricî anlayışı ve onların kaynaklarına müracaat etmenin gereksizliği düşüncesi İbâzî kaynaklara mesafeli yaklaşılma sonucunu doğurmuştur. İbâzîlerin kendi kaynaklarından hareketle tanıtılmamasının diğer bir sebebi, İbnü'n-Nedim'in de (öl. 385/995?) değindiği gibi siyasi baskılardan ötürü kaynaklarının kapalı bir yapıya sahip olma ihtimalidir.¹⁰ Bu ihtimalin ilk dönem için kabulü mümkün olmakla birlikte, günümüzde geçerliliği pek mümkün görünmemektedir. Çünkü günümüzde İbâzî kaynaklarına ulaşmak son derece kolaylaşmıştır. Fakat buna rağmen günümüzde dahi İbâzîlerin kendi kaynakları dışında tanıtıldığını görmekteyiz. Bütün bu sebeplerden ötürü İbâziyye mezhebi fikhî bir mezhep olmasından ziyade siyasi bir fırka olarak ele alınmıştır.

1.1. İbâziyye Mezhebinin Teşekkülü

İbâzîler, mezheplerinin neş'et eden ilk fikhî mezhep olduğunu iddia etmektedirler. Ancak İslâm fikh mezhepleri kronolojik olarak tarihlendirildiğinde kurucusunun hicrî seksen yılındaki doğumuna binaen Hanefî mezhebi en eski fikhî mezhep olarak ilk sırada zikredilmektedir. Halbuki İbâzî mezhebinin müessisi Câbir b. Zeyd'in doğumu 23/644, vefatı ise 93/712 yılına denk gelmektedir. Dolayısıyla Câbir b. Zeyd vefat ettiğinde Ebû Hanîfe tarihî verilere göre on üç yaşındaydı. Bu kronolojiye dayanan İbâzîler mezheplerini günümüze kadar ulaşmayı başaran en eski fikhî mezhep olarak kabul etmektedirler.¹¹ Ancak mezhebin teşekkül sürecinde kurucusunun kim olduğu tartışmalıdır. Genel anlamda fikhî mezheplerinin hepsi müessislerine nispet edilmektedir. Mesela Hanefî mezhebi

⁷ Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletühü* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 2004), 1/45; Yaman-Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 100-101; Şener, *İslâm Hukukuna Giriş*, 85; Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 191.

⁸ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fıçlalı (İzmir: İzmir Fakültesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 32; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 87.

⁹ Kadir Gömbeyaz, "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdiler mi, Selefiler mi? Metodolojik Bir Tartışma", e-makâlât Mezhep Araştırmaları 9/1 (Bahar 2016), 77-98.

¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 446.

¹¹ Amr Halîfe en-Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, trc. Mihayl Hûrî-Mâhir Cerrâr (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmiyye, 2012), 33; Amr b. el-Hâc Muhammed Sâlih Bâ, *Dirâse fi Fikri'l-İbâzî* (Cezâir: Müessesetü'ş-Şeyh en-Nâsir, 2015), 44.

Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit'e nispetle Hanefî mezhebi olarak bilinir. Bu durum, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve diğer fıkıh mezhepleri için de geçerlidir. Fakat İbâzî mezhebi için durum farklıdır.¹² Çünkü İbâzî mezhebi mevzubahis olduğunda özellikle mezhebin müessisi bağlamında iki isim karşımıza çıkmaktadır. Bu isimlerden ilki Abdullah b. İbâz el-Mürri el-Mukâ'isî (öl. --) ikincisi ise Ebû'ş-Şa'sâ Câbir b. Zeyd'dir (öl. 93/711-12). Bu iki şahsiyet İbâzîler için son derece önemli olmakla birlikte mezhep müessisinin hangisi olduğu tartışmalıdır. Bundan ötürü konuyla ilgili hem İbâzî¹³ hem de İbâzî mezhebi dışındaki¹⁴ çalışmalarda bu durum izaha muhtaç bir problem haline gelmiştir. Mezhep her ne kadar Abdullah b. İbâz'a nispetle İbâziyye mezhebi olarak isimlendirilse de tüm İbâzî kaynaklar fikirleriyle bir fikri mezhebin oluşmasını sağlayan kişinin Câbir b. Zeyd olduğunu söylemektedirler.¹⁵ İbâzîler Abdullah b. İbâz'ı saygın bir şahsiyet olarak görmelerine rağmen mezhebin ona nispet edilmesini hoş karşılamazlar. Nitekim onlar ilk dönemde kendilerini İbâzî ismi yerine Muhâkkimetü'l-Ûlâ, Şurât, Cemâ'atü'l-Müslimîn veya Ehl-i İstikâme olarak isimlendirmeyi yeğlemişlerdir.¹⁶ Bundan ötürü İbâzî kaynaklarda hicrî ikinci asrın sonlarına kadar 'İbâzî' isimlendirmesiyle karşılaşmamaktayız. İbâzî isimlendirmesi ilk olarak hicrî ikinci asırda kendisi de İbâzî olan Abdullah b. Yezid el-Fezârî'nin *et-Tevhîd* adlı eserinde geçmektedir. Ancak bu nispetin hemen kabul görmeyip zamanla yer edindiğini görmekteyiz.¹⁷ Nitekim el-Fezârî'den sonraki bu İbâzî adlandırmasını hicrî üçüncü asır İbâzî alimi Amrûs b. Feth el-Mesâkinî'nin (öl. 300/912-13 ?) *Usûlu'd-Deynûneti's-Sâfiye* adlı eserinde görmekteyiz.¹⁸ Bu durum Meşârika diye tabir edilen doğu İbâzî bloğu için de geçerlidir. Meşârika kaynaklarında da İbâzî nispeti hicrî üçüncü asrın sonlarına denk gelmektedir.¹⁹ Bu nispetin geç dönemlerde kabul görmesinin bazı nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Abdullah b. İbâz'ın fakih olmayışdır. Her ne kadar bazı İbâzî kaynakları Abdullah b. İbâz'

¹² Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâziyye Mezhebun İslâmiyyûn Mu'tedilân* (Londra: Dârü'l-Hikme, 2013), 17.

¹³ Ebû Rebi' Süleyman el-Bârûnî, *Muhtasar Târîhu'l-İbâziyye* (Seeb: Mektebetü'd-Dâmirî, 1995), 22; Ahmed b. Su'ûd Siyâbî, *el-Medhal ilâ'l-Mezhebi'l-İbâzî* (Seeb: Mektebetü'd-Dâmirî, 2019), 13; Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 73; Abdullah b. Halife el-Hecî, *Taaruf alâ Mezhebi'l-İbâziyye*, 48; Yahya Muhammed Bekûş, *Fıkhu İmâm Câbir b. Zeyd* (Maskat: Mektebetü'd-Dâmirî, 2014), 28.

¹⁴ Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 86; Bâ, *Dirâse fi Fikri'l-İbâzî*, 44; Abdulmuhsin Sâlim el-Kâtib, *el-Hilâfu'l-Fikhî Beyne'l-Mâlikîyye ve'l-İbâziyye* (Beyrut: Dârü'l-İbn Hazm, 2013), 21.

¹⁵ Mehmet Hanifi Yoldas – Mehmet Kubat, "İbâdiyye'nin Hâricliğe İsnadı Meselesi", *İslâmî İlimler Dergisi* 17/1 (2022), 269.

¹⁶ İvaz Muhammed Halifât, *el-Usûlu't-Târîhiyye li'l-Firkatu'l-İbâziyye* (Gardâye: Müessesetü'ş-Şeyh en-Nâsir, 2015), 24.

¹⁷ Abdulkarim Mahrûs Mîzân, *İbâziyye Hadramut ve Alaketuhum bi Uman* (Hadramut: Dârü Hadramut, 2017), 21.

¹⁸ Halifât, *el-Usûlu't-Târîhiyye li'l-Firkatu'l-İbâziyye*, 39; Siyâbî, *el-Medhal ilâ'l-Mezhebi'l-İbâzî*, 11-12.

¹⁹ Siyâbî, *el-Medhal ilâ'l-Mezhebi'l-İbâzî*, 12.

büyük bir fakîh olarak tanıtıyorsa da²⁰ elimizde bu tezi destekleyen hiçbir belge bulunmamaktadır. Abdullah b. İbâz'la ilgili elimizde bulunun en önemli veri Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'la yapmış olduğu yazışmalar ve Abdullah b. Zübeyr'i Emevî muhasarasından korumak için Nâfi' b. Ezrâk'la (öl. 65/685) Mekte'de bulunmuş olmasıdır. Kaynaklarda Abdullah b. İbâz'a nispet edilen herhangi bir fikhî eser ya da fetva bulunmamaktadır.

Câbir'in yaşadığı hicrî birinci asırda İbâziyye mezhebinin fikhî anlamda düzenli bir sisteme sahip olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü bu asır daha çok hilafet tartışması gibi siyasi faaliyetlere sahne olan bir asırdı. Bundan ötürü İbâziyye mezhebinin bu asırda fikhî bir mezhep mi yoksa siyasi bir fırka mı olduğu tartışılmıştır.²¹

Câbir'in bir dönem Basra kadısı olması ve ilmi yeterlilik anlamında sahâbenin övgüsüne mazhar olması onun ilmî bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.²² Câbir'in sahâbeden ilmî anlamda faydalanması, onlardaki rivayetleri alması ve bunları sonraki İbâzî fukahâsına aktarmasının İbâziyye fikhının temeli olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca günümüze ulaşan önemli eseri *Resâilu Câbir* de farklı coğrafyalardaki İbâzîlerle irtibat halinde olup fetva ve nasihatlerle İbâziyye mezhebinin ilk dönemden itibaren belirmesini sağlamıştır.²³ Bütün bu ilmi gayretler Câbir'in hicri birinci asırdan itibaren İbâzî fakîhi olarak anılmasını sağlamıştır. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (öl. 145/762) bu gerçeği şöyle ifade etmektedir: “Fakîh bir imamı olmayan her muhaddis dalâlettedir. Şayet Allah bize Câbir b. Zeyd gibi birisini lütufta bulunmasaydı bizler de dalâlete giderdik.”²⁴

Câbir, Kur'ân ve Sünnet'e olan bağlılığının yanı sıra özellikle bazı sahâbe görüşlerine çok önem vermiştir. Öyle ki sahâbenin, hakkında görüş belirttiği meseleleri neredeyse tartışmaya kapatmıştır. Örneğin İbn Abbas (öl. 68/687-88) hasta olan bir kocanın karısını boşaması halinde, kadının eşine mirasçı olabilmesi için, kocasının hastalıktan iyileşmesini beklemesi gerektiğini savunur. İbn Abbas'a göre kadın, kocası iyileşmeden başka biriyle evlenirse kocasının mirasından pay alamaz. İbn Abbas'ın konu hakkındaki bu görüşü Câbir'e söylenince şöyle tepki verir; “Eğer İbn Abbas'ın bu konuda böyle bir görüşü olmamış olsaydı ben kadının zarar görmemesi için kocası iyileşmeden önce evlenmiş olsa bile onun miras hakkına sahip olması gerektiğini söyledim”²⁵ diyerek İbn Abbas'ın görüşüne itiraz etmeden ona uymayı tercih etmiştir. Ancak burada İbâzî fikhıyla ilgili şu hu-

²⁰ Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 45; Eğberî, *el-Medhal ile'l-Fikhi'l-İbâziyye*, 64.

²¹ Ahmet Faruk Göksun, *İbâdî Fikhının Tarihsel Gelişimi (Umman Örneği)* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 2021), 26.

²² Eğberî, *el-Medhal ile'l-Fikhi'l-İbâziyye*, 272; Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 76.

²³ Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 80.

²⁴ Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 121.

²⁵ Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 92.

usun altı çizilmelidir. İbâzî mezhebinin özelliklerinden olan içtihat kapısının da-
ima açık olduğu hususu şöyle bir soru sormayı gerekli kılar. Câbir'in İbn Abbas'ın
görüş ve fetvalarına karşı ortaya koyduğu bu tutum bütün sahâbîler için geçerli
mi? Yoksa yalnız İbn Abbas ve İbâzîlerce makbul olan bazı isimleri mi kapsıyor?
Her ne kadar Câbir'in İbn Abbas'a karşı göstermiş olduğu bu ve benzeri tutumlar
İbâzîlerin sahâbe görüşüne karşı bakış açısı olarak yansıtılmış ise de aslında bu
tutum sadece bazıları için geçerlidir.

İbâziyye mezhebinin teşekkül sürecinin doğru bir şekilde anlaşılması için
mezhep müessisinin eserleri önem arz etmektedir. Ancak mezhep müessisi Câbir
b. Zeyd'in eserlerini iki kategoride incelemek gerekmektedir: Bunlardan ilki, gü-
nümüze kadar ulaşmış ve günümüze ulaşamayan eserleridir. İbâzîler Câbir b.
Zeyd'in günümüze kadar ulaşamayan bazı eserlerinin Abbâsîler döneminde ka-
sıtlı bir şekilde ortadan kaldırıldığını söylerler.²⁶ İbâzîlerin kasıtlı bir şekilde or-
tadan kaldırıldığını iddia ettikleri en önemli eser ise '*Dîvânu Câbir b. Zeyd*'dir. Bu-
na karşı Câbir'in bugün elimizde bulunan eserlerinden biri *Kitâbu Câbir b.
Zeyd*'dir. Saîd b. Halef el-Harusî tarafından birtakım eklemeler yapılarak 1984 yı-
linda *Cevâbât İmâm Câbir b. Zeyd* ismiyle basılmıştır. Câbir'in günümüze ulaşmış
diğer bir eseri de *Resâilu Câbir b. Zeyd*'dir. Bu eser, Câbir b. Zeyd ile farklı yerlerde
yaşayan İbâzîler arasındaki birtakım yazışmaları konu edinmektedir. Ayrıca
Yahya Bekûş Câbir b. Zeyd'e dayandırılan bazı fikhî görüşleri bir araya getirerek
Fıkhu İmâm Câbir b. Zeyd adıyla yayımlamıştır.²⁷

1.2. İbâziyye Mezhebinin Sistemleşme Çabası

İbâziyye mezhebinin gelişmeye sistemleşmeye başlamasında şüphesiz Ebû
Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin payı büyüktür. Bundan ötürü mezhebin geliş-
mesini ve sistemleşmesini daha iyi anlamak için Ebû Ubeyde'nin yapmış olduğu
icraatların bilinmesinin faydalı olacağını düşünüyoruz.

1.2.1. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme

Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'den sonra mezhebin en etkili ismi olarak kabul edi-
lir. Hangi senede doğduğu tam olarak bilinmese de hicrî kırk beş senesi ağırlıklı
görüş olarak kaynaklarda zikredilmektedir.²⁸ Ebû Ubeyde selefi olan Câbir gibi
birçok sahâbe ve tâbiînle karşılaşmasının yanı sıra Câbir b. Zeyd'den de dersler
almıştır.²⁹ Câbir b. Zeyd'in mezhep anlayışını sürdürerek İbâziyye mezhebinin
gelişip farklı coğrafyalara yayılmasında çok büyük katkısı olmuştur. Ebû Ubeyde

²⁶ Halîfât, *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firkatu'l-İbâziyye*, 49-50; Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 80.

²⁷ Bekûş, *Fıkhu İmâm Câbir b. Zeyd*, 5.

²⁸ Abdullah b. Halîfe el-Hecî, *Taarruf alâ Mezhebi'l-İbâziyye*, 54.

²⁹ Ebû'l-Abbâs Bedrüddîn Ahmed b. Abdilvâhid eş-Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (Maskat: Metâbiü'n-
Nahde, 1987), 80.

iyi bir fakîh olmanın yanı sıra, dönemin siyasi yapısını iyi okumuş, Emevî baskısının yoğun olduğu süreçte İbâzîleri bir arada tutmayı başarmıştır.³⁰ Câbir'den ders almış, onun fakihliği ve muhaddisliğinden istifade etmiştir.³¹ O da hocası Câbir gibi sünneti öncelemiş sahabe ve tâbiînin görüşlerine ayrı bir önem vermiştir.³² Ancak akla dayanan kıyasa ve nassa rağmen re'ye karşı olma hali Ebû Ubeyde'de kendisini iyice göstermektedir. Hakkında hadisin var olduğu konuda kıyasa veya re'ye başvurulmasına sert bir şekilde karşı çıkan Ebû Ubeyde, Umman ahalisinin re'ye başvurduğunu işitince hiddetlenerek; "*Onların ırzları ve canları garanti altında değildir*" demiş ve istidlal bağlamında sünnetin terk edilip re'ye yönelme hususunda ciddi anlamda sert bir tavır ortaya koymuştur. Onun söz konusu kıyasa karşı bu tavrı bazılarını İbâziyye mezhebinin kıyası reddediyor düşüncesine sevk etmiştir. Ancak bu düşünce mezhebin üzerinde istikrar ettiği görüş değildir. Ebû Ubeyde'nin akla dayanan kıyasa ve nassa rağmen re'ye karşı olması tutumuna binaen günümüzde dâhi birtakım kaynaklar İbâziyye mezhebinin kıyası bir delil yöntemi olarak kabul etmediği yanlıgısına sevk etmiştir.³³

Ebû Ubeyde mezhebin bir arada kalması ve muhafazası için *tevellî*, yani bizden olanlar ve *teberri*, yani bizden olmayanlar anlamındaki bu iki kavramı³⁴ kendi döneminde ehemmiyetle uygulamıştır. Bu bağlamda Ebû Ubeyde'nin İbâzî mezhebi dışında biriyle nikâhlanmayı mekruh gördüğü rivayet edilmektedir.³⁵

Emevî idaresinin İbâzîlere karşı uyguladığı baskılar nedeniyle daha Câbir b. Zeyd zamanında mezhebin faaliyetleri gizli yapılmıştır. Ebû Ubeyde döneminde de durum böyle devam etmiştir. Faaliyetlerin gizli yapıldığı bu döneme "kitmân"³⁶ dönemi adı verilmiştir.³⁷ Bu dönemde dersler bazen mahzenlerde, bazen de dikkat çekmemek için yaşlı bir bayanın evinde yapılırdı. Derslerin yapıldığı bu mekanların yakınında haber vermek için bazen bir dilenci bazen de bir satıcı kılıgına girmiş mezhep mensupları bulunmaktaydı. Kaffâf, yani sepet yapan usta olarak bilinen Ebû Ubeyde, geçimini de bu yolla sağlıyor³⁸ ve bu durum onu Emevî şiddetinden koruyordu. Dersler esnasında ucunda zil olan ipi gizlice tutan mezhep mensubu kişi Emevî askerlerini görünce zili sallayarak derste bulunanları uyarırdı. Bunun üzerine Ebû Ubeyde ve derste bulunanlar sepet yapma işine koyulup Emevî asker-

³⁰ Eğberî, *el-Medhal ile'l-Fıkhi'l-İbâziyye*, 87.

³¹ Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 96.

³² Şemmâhî, *Kitabü's-Siyer*, 78.

³³ Şener, *İslâm Hukukuna Giriş*, 85.

³⁴ Ebû'r-Rebî Süleyman b. Yahlef Veslâtî, *Kitâbü't-Tuhefî'l-Mahzûne* (Barka: Mektebu Hazâini'l-Âsâr, 2017), 201.

³⁵ Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 99.

³⁶ İbâzîlerin siyasi ve askeri baskılar altında oldukları döneme "kitman" dönemi denmektedir. Bu dönemde mezhep faaliyetleri gizli bir şekilde yürütülmüştür.

³⁷ Halîfât, *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firkatu'l-İbâziyye*, 71; Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 99.

³⁸ Şemmâhî, *Kitabu's-Siyer*, 78; Abdullah b. Halîfe el-Hecî, *Taaruf Alâ Mezhebi'l-İbâziyye*, 54.

lerinin baskınlarından kurtulmuş oluyorlardı. Ayrıca bazı İbâzîler şüphe oluşturmamak için ders halkalarına bayan elbisesi giyerek katılırlardı.³⁹

Ebû Ubeyde İbâziyye mezhebinin sistemleşmesi ve korunması için çeşitli meclisler kurmuştur. Bunlar; herkesin katılabileceği *genel meclisler*, ilim talebelerinin katılabildiği *ilim meclisleri* ve sadece mezhebin önemli isimlerinin katılabildiği *bilge meclisleriydi*.⁴⁰

İlim taşıyıcıları anlamındaki *hameletü'l-'ilim* teşkilatlanmasını kuran Ebû Ubeyde bu teşkilatlanma sayesinde İbâzî mezhebinin Basra dışına taşınmasını sağlamıştır. İlim taşıyıcıları İbâzîliğin farklı coğrafyalara yayılmasında ve özellikle Kuzey Afrika'da bir İbâzî devletinin inşa edilmesinde önemli bir katkıya sahiptir. Eğitimleriyle bizzat Ebû Ubeyde'nin alakadar olduğu bu öğrenciler, beş yıl süren derslerden sonra geldikleri şehirlere geri dönerek İbâzî mezhebinin görüşlerini oradaki halka anlatırlardı. *Hamaletü'l-'ilim* öğrencilerinin seçilmesi birtakım kurallara göreydi. Ebû Ubeyde'nin Kuzey Afrika'ya gönderdiği ilk kişi olan Seleme b. Sa'd, bölgedeki zeki kişileri Basra'ya göndererek Ebû Ubeyde'den dersler almalarını sağlıyordu. Basra'da eğitimlerini tamamlayan bu talebeler geldikleri yerlere geri dönerek, orada mezhebin itikadını ve fikhî görüşlerini insanlara anlatıp halkı İbâzî mezhebine katılmaya davet ediyorlardı. Bu metot özellikle Kuzey Afrika'da İbâzîliğin yayılmasında etkili olmuştur.

İbâzî fikhının sistemleşmesi Ebû Ubeyde döneminde hız kazanmıştır. İbâzî anlayışına vakıf öğrenciler yetiştirip çeşitli coğrafyalara göndererek oralarda İbâziyye mezhebini tanıtmaya gayesinde olan Ebû Ubeyde, bununla dönemin hassas siyasi dengesini gözeterek meydana gelebilecek otorite boşluğundan yararlanıp İbâzî anlayışının ve fikhının egemen olduğu bir düzen kurmaya yönelik adımlar atmaya da ihmal etmemiştir. Bu bağlamda kendisi bizzat ilim faaliyetleriyle meşgul olurken, mezhebin teşkilatlanma, malî ve iletişim gibi alanlarda sistemli bir hale gelmesi için itimat ettiği bazı kişileri tayin ederek, İbâzî anlayışının hâkim olduğu bir devlet kurma gayesinde olmuştur. Nitekim Ebû Ubeyde İbâzî mezhebinin bir arada kalmasında, yayılmasında, sistemleşip gelişmesinde önemli başarılar kaydetmiştir. Bütün bu gayretler neticesinde İbâzîler farklı coğrafyalara ulaşma imkânı elde ederek Kuzey Afrika'da 136 yıl süren Rüstemîler isminde bir devlet kurmayı başarmıştır.⁴¹

2. İbâziyye Fıkhı ve Kaynakları

İbâzîler, mezheplerinin İslam'da teşekkül eden ilk fikhî mezhep olduğunu iddia etmekte olup, böylesine köklü bir geçmişe sahip olmasına rağmen mezheple-

³⁹ Halîfât, *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firkatu'l-İbâziyye*, 74; Eğberî, *el-Medhal ile'l-Fikhî'l-İbâziyye*, 88.

⁴⁰ Halîfât, *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firkatu'l-İbâziyye*, 71-75.

⁴¹ Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 101.

rinin fikhî anlamda ihmal edildiğini sıklıkla vurgulamaktadırlar. Dolayısıyla İbâzî fikhının yeterince çalışılmadığını buna bağlı olarak da mezhep fikhının doğru bir şekilde bilinmediğini ileri sürmektedirler. İbâzîlerin bu iddiası bazı araştırmacılar tarafından da doğrulanmıştır. Örneğin İbâziyye mezhebi hakkında çalışmaları olan Duncan Black Macdonald mezheple ilgili şöyle bir tespitte bulunmaktadır: “Bizler İbâzî fikhıyla ilgili sınırlı bilgiye sahibiz. Bundan ötürü bu mezhebin fikhını konu alan kapsamlı bir çalışma yapılması gerekmektedir. Çünkü bu mezhep kronolojik olarak teşekkül eden ilk mezheptir.”⁴² Yine ülkemizde İbâzî mezhebi hakkında çalışmaları olan Ethem Ruhi Fırlalı da bu ihtiyaca; “Ayrıca bugün Kuzey Afrika’nın bazı yerlerinde, Zengibar’da ve Ummân’da itikâdî ve fikhî görüşleriyle varlıklarını sürdüren İbâziyye’nin yalnızca itikâdî ve siyasî görüşleri incelenmiş; başlı başına bir araştırma konusu olabilecek fikhî görüşlerine hiç dokunulmamıştır.” şeklinde dikkat çekmiş ve İbâziyye fikhının ihmal edildiğini vurgulamıştır.⁴³

İbâzî fikhına yönelik çalışmaların yetersizliği mezhebin yeterince bilinmemesine veya diğer fikh mezheplerinin bir uzantısı gibi görülmesine neden olmuştur.⁴⁴ Daha önce belirtmeye çalıştığımız gibi böylesi tutumların temel sebebi İbâziyye fikhının yeterince çalışılmamasıdır. Halbuki İbâzî kaynaklar ön yargısız bir şekilde araştırıldığında görülecektir ki, İbâziyye mezhebi ilk dönemlerinden itibaren müstakil bir fikhî mezhep olma hedefi içerisinde olmuştur. Bu mezhep gerek erken dönem hadis kaynağıyla -ki İbâzîlerce en erken hadis kaynağı Rebi’ b. Habîb’e ait olan *Müsned* adlı eserdir-⁴⁵ gerekse de fikhla ilgili ortaya koyduğu eserlerle müstakil bir fikhî mezhep olduğunu göstermiştir.

İbâzî fikhının şekillenmesinde mezhep müessisi Câbir b. Zeyd’in hocası İbn Abbas’ın görüşlerini de görmek mümkündür. Câbir, İbn Abbas’tan etkilenmiş O’nun gibi nasların zahirinden çok illetleri ve gayelerine ihtimam vermiştir. Bundan ötürü İbn Abbas’ın birtakım görüşleri İbâziyye mezhebinin görüşü olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela, mest üzerine meshin nesh edildiği, haram olan ribânın nesîe ribâsı olduğu ve ayette kadınlara temastan kastın cima’ olduğu hususlarını zikretmek mümkündür. Ayrıca bazı İbâzî fakihler, iddia ettikleri görüşlerinin doğru olduğunu, İbn Abbas’ın görüşüyle desteklemişlerdir. Bunun en önemli sebebi mezhebin kurucusu Câbir b. Zeyd ve ondan sonraki öğrencilerinin İbn Abbas’ın görüşlerine olan sıkı bağlılığıdır.⁴⁶

İbâzî fikhı oluşum, gelişim ve yayılma merhalesinden itibaren ağırlıklı olarak kendi kaynaklarından faydalanmıştır. Bu durum İbâzîlerin fikhî sistemlerini oluşturma açısından önemli olduğu kadar da mezhebin kendini gizleme çabasının

⁴² Nâmî, *Dirâsât ‘ani’l-İbâziyye*, 119.

⁴³ Fırlalı, *İbâziyye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, 6.

⁴⁴ Nâmî, *Dirâsât ‘ani’l-İbâziyye*, 119.

⁴⁵ Bârûnî, *Muhtasar Târihu’l-İbâziyye*, 28-29.

⁴⁶ Câbir b. Zeyd, *Resâilu’l-İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî*, 61-85; Sâlimî, *Meâricu’l-Âmâl*, 1/643.

dan da kaynaklanmaktadır. Çünkü mezhep fikhının teşekkülü ve sistemleşmesi kitmân diye isimlendirilen bu döneme denk gelmektedir. Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde dönemleri İbâzîler tarafından kitmân dönemi olarak kabul edilmiştir. İbâzîler, bu dönemde maruz kaldıkları baskılar nedeniyle çalışmalarını ve eserlerini gizli tutmuş, sadece kendi eserleriyle yetinip onlardan yararlanmışlardır.⁴⁷ Bu durum İbâziyye mezhebinin diğer mezheplere göre daha az bilinmesine ve yayılmasına sebep olmuştur.

Söz konusu bu dönemde İbâzîler kendi kaynakları dışındaki kaynaklara uzak durmuşlardır. Bu mesafeli yaklaşım hadis kaynaklarını da kapsamaktadır. Bundan ötürü ilk dönemlerde mezhebin dışı kapalı bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu anlayış bir müddet sonra yerini daha yumuşak bir hale bırakmıştır. Bu minvalde mezhebin altıncı asır âlimlerinden Ebû Ya'kûb el-Vercelânî (öl. 570/1175) farklı bir tutum sergileyerek teliflerinde İbâzî hadis kaynağı olan 'Müsned' dışındaki sünnî hadis eserlerindeki hadislere de yer vererek yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır. Fakat bu tutum İbâzîler tarafından hemen kabul görmemiştir. Nitekim başka bir İbâzî âlimi olan Muhammed b. el-Berrâdî (öl. 9./15. yüzyılın başları) bu anlayışa karşı çıkmış *el-Hakâik* isimli eserinde, öğrencilerine Sünnî kaynaklardan mümkün oldukça alıntı yapmamalarını tavsiye etmiştir. Böylelikle tekrar Sünnî kaynaklardan istifade edilmemeye doğru gidilmiştir.⁴⁸

2.1. İbâziyye Mezhebinin Usûlü ve Farklılık Gösterdiği Hususlar

İbâziyye mezhebinin fikhî meseleleri çözümlenmede başvurduğu usûl yöntemleri diğer mezheplerin yöntemlerinden pek farklı değildir. Çünkü İbâziyye fikhının usûl kaynakları diğer mezheplerin usûl kaynaklarıyla hemen hemen aynıdır. Fakat kronolojik olarak teşekkül eden ilk fikhî mezhep iddiasında olmalarına rağmen fikh usûlünü diğer mezheplerden önce sistematik bir şekilde kullandıklarını söyleyemeyiz. İbâzîler, günümüze ulaşmış önemli İbâzî fikhî kaynaklarının usule dair malumatlar içerdiklerini iddia etmektedirler. Ebû Gânim el-Horâsânî'nin *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ* adlı eserinde hükümlerin istinbatına yönelik kaidelere işaret edildiğini bundan ötürü bu eserin hem İbâzî fikhî hem de usulü için son derece önemli olduğunu söylerler.⁴⁹ Bunun yanı sıra İbâzîler, hicrî üçüncü asır İbâzî fakihlerinden İbn Ca'fer el-Ezkevî'nin (öl. 300/913) *el-Câmi* adlı eserinde, 'arkadaşlarımızın usulüne göre, arkadaşlarımızın kaidelerini üzerine bina ettiği âsâra göre' gibi ifadeleriyle İbâzî fikhının erken dönemden itibaren usulü olan bir fikhî mezhep olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır.⁵⁰ Usûl kaidelerinin bazı eser-

⁴⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 446.

⁴⁸ Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 131.

⁴⁹ Bîşr b. Gânim el-Horâsânî, *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ* (Maskat: Vizâretu Turâs, 2007), 1/15; Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecü'l-İctihâd 'inde'l-İbâziyye*, 84-85.

⁵⁰ Ebû Câbir Muhammed b. Cafer el-Ezkevî, *el-Câmi* (Maskat: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, 2018), 1/399.

lerde sistematik olmayan lafızlarla bazı eserlerde de işaret ve ima yöntemiyle yapılmasına karşın hicrî dördüncü asra kadar İbâzîlere ait özgün bir usûl eserin-den bahsetmek mümkün değildir.

İbâziyye mezhebinin usule yönelik ilk kapsamlı eseri İbn Bereke'nin (öl. 361/972) *el-Câmi'*dir. *el-Câmi* gerek usûl gerekse de fûrû-i fıkıh alanında İbâzîler için çok önemli bir eserdir. İbn Bereke söz konusu eserinin ilk kısmını usule ayırarak, İbâzî usûl tedvinine yeni bir boyut kazandırmıştır.⁵¹ Çünkü İbâziyye mezhebinin ilk dönem fıkıh eserleri genellikle fetvalardan oluşmaktaydı. Bu bağlamda mezhebin günümüze ulaşmış en eski kaynakları Câbir b. Zeyd'in *Resâilu Câbir b. Zeyd*, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin *Mesâilu Ebî Ubeyde ve Rebi' b. Hâbîb'in Futyâ Rebi' b. Habib* isimli eserleridir.⁵² Bu eserler, mezhebin oluşum döneminde, farklı yerlerde yaşayan İbâziyye mensuplarınınca mezhebin önemli isimleri olan Câbir b. Zeyd'e, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'ye ve Rebi' b. Hâbîb'e yöneltilen sorulara verilen fetvaları içermektedir. Ancak bu eserlerde doğrudan usûl kaideleri zikredilmemiştir.⁵³ Fakat İbâzî araştırmacılar bu fetvalarda usule dair işaretlerin olduğunu savunmaktadırlar.⁵⁴ Dolayısıyla İbâzî usûlcülere göre mezhebin erken dönem kaynaklarında usûl kaidelerine değinilmekle birlikte düzenli usul çalışmalarının hicri dördüncü asırda başladığını belirtirler.⁵⁵ Bundan ötürü İbâzî mezhebinin yukarıda zikredilen ilk tedvinlerinin, usûl ilmi için ana kaynaklar olduğunu söylerler. Bu kaynakların bir kısmı maalesef günümüze ulaşmamıştır. İbâzîler günümüze ulaşamayan ve Câbir b. Zeyd'e nispet edilen *Divânu Câbir*'in de usûl kaideleri barındırdığını iddia etmektedirler.⁵⁶

Hicrî altıncı asra geldiğinde İbâzî usûl tedvinini taçlandıran Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin *el-'Adl ve'l-inşâf* adlı eseriyle karşılaşmaktayız. İbâzî usulü açısından çok önemli olan bu esere birçok şerh yazılmıştır.⁵⁷

2.2. İbâzîlere Göre Şer'î Hükümlerin Kaynakları

İbâzîlerin şer'î hüküm kaynakları, diğer mezheplerinkinden farklı değildir. Bu sebeple şer'î hükümlerin çıkarıldığı kaynaklar bakımından İbâziyye mezhebinin

⁵¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Bereke, *Kitâbu'l-Câmi'* (Maskat: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, 2017), 1/62.

⁵² Nâmî, Âmr el-Halife, *Resâilu'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî* (Libya: Dârü'd-Da've, 2018), 36; Talâl b. Halife b. Hamed Âl Abusselâm, *Futyâ Rebi' b. Habib* (Maskat: Zâkiretu Umân 2017), 89.

⁵³ Talâl b. Halife, *Futyâ Rebi' b. Habib*, 89; Nâmî, *Resâilu'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî*, 36.

⁵⁴ Ebû Muhammed Nûruddîn Abdullâh b. Hamîd (Humejd) es-Sâlimî, *Ṭal'atü's-şems* (Maskat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 2011), 10; Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecü'l-İctihâd 'inde'l-İbâziyye*, 85.

⁵⁵ Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecü'l-İctihâd 'inde'l-İbâziyye*, 84-85.

⁵⁶ Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 80.

⁵⁷ Ebû Ya'kûb el-Vercelânî, *el-'Adl ve'l-inşâf* (Maskat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 2011), 16-17.

diğer fikhî mezheplerden ayrı değerlendirmek söz konusu olamaz. İbâziyye mezhebinin şer'î hükümleri istihraç ettiği kaynaklar Kur'ân, sünnet, icma', kıyas ve istidlâldir. Bu şer'î kaynakların her birinin tarifi ve taksimi diğer mezheplerde olduğu gibi İbâziyye mezhebinde de yapılmıştır. Dolayısıyla İbâziyye mezhebi şer'î delillerden hüküm çıkarma noktasında diğer mezheplerden farklı bir metod geliştirmemiştir. Mesela Kur'ân'daki 'âm-hâs, emir-nehîy, mutlak-mukayyed, muhkem-müteşabih ve tahsis gibi hususlarda diğer mezheplerin yaptığı doğru anlama çabası, İbâziyye mezhebi için de geçerlidir. Aynı şekilde sünnetteki mütevâtir-ahâd, müstefiz-meşhur, mürsel-münkati' ve zayıf gibi hususların yanı sıra icmâ' ve kıyas için de durum farklı değildir.

Bazı dönemlerde kıyasa karşı dönemsel itirazlar olmakla birlikte, mezhebin genel anlayışını bir dönemle değerlendirmek doğru olmaz. Bu bağlamda özellikle kıyas hakkında İbâziyye mezhebine yöneltilen bazı iddialar söz konusu olduğundan burada genel anlamda İbâzî usulünde şer'î kaynakları uzun bir tarif ve taksime tabi tutmadan sadece farklı olan hususları farklılaşma bağlamında açıklamaya çalışacağız. Bu anlamda İbâziyye mezhebine yapılan 'kıyası delil olarak görmezler'⁵⁸ yönündeki iddiayı ele alacağız. Ayrıca Şâfiî mezhebi dışında⁵⁹ diğer mezhep usullerinde istidlâl kapsamında zikredilmediği halde İbâziyye usulünde istidlâlî delillerden biri olan 'ilhâm' deliline de değineceğiz.

2.2.1. Kıyâs

Kıyas delilinin aklî ya da naklî oluşu ihtilaflı olmakla birlikte,⁶⁰ usûlcülerin çoğuna göre kıyas şer'î kaynaklardan biridir.⁶¹ Ancak bazı mezheplerin kıyası şer'î bir delil olarak kabul etmedikleri de unutulmamalıdır. Nitekim kıyas bahsinin geçtiği hemen hemen tüm usûl kaynaklarında Zâhirîler, bazı Mu'tezilîler ve Ca'ferîlerin kıyası delil olarak kabul etmedikleri açıkça ifade edilir.⁶² Bunlara kıyası delil olarak görmeyenler anlamında *Nufâtu'l-Kıyâs* ifadesi kullanılmıştır.⁶³ Ancak İbâziyye mezhebinde kıyasın şer'î delillerden biri olup olmadığı hususu birtakım sebeplerden ötürü bazı kesimlerce tam olarak anlaşılmamıştır. İbâziyye mezhebinin üzerinde istikrar ettiği görüşe göre, kıyas delili dördüncü şer'î delildir.⁶⁴ Fakat özellikle ilk dönem bazı İbâziyye bilginlerinin kıyasa karşı sergilemiş

⁵⁸ Şener, *İslâm Hukukuna Giriş*, 85.

⁵⁹ Bedri Aslan, *Şâfiî Üsûlcülere Göre İstidlâl* (Bursa: Emin Yayınları, 2020), 103.

⁶⁰ Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecû'l-İctihâd 'inde'l-İbâziyye*, 301.

⁶¹ Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fî Uşûlî'l-Fıkh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirîn, 2006), 173; Abdülvehhâb Hallâf, *İlmu Usûlî'l-Fıkh* (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2003), 48.

⁶² Muhammed b. Muhammed Abdurrahman b. Alî b. Yusûf b. Mansûr el-Kâmil, *Şerh Varakât* (Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 14.

⁶³ Mahmûd Muhâmmmed Tantâvî, *el-Medhal ilâ Fıkhî'l-İslâmî* (Âbidîn: Mektebetu Vehbe, 1987), 226; Hallâf, *İlmu Usûlî'l-Fıkh*, 48.

⁶⁴ İbn Bereke, *Kitâbu'l-Câmi'*, 1/199-200; Vercelânî, *el-Adl ve'l-insâf*, 85; Sâlimî, *Tal'atü's-Şems*, 365.

oldukları tavır, kimi kesimlerde İbâziyye mezhebinin kıyası delil olarak görmediği fikrini doğurmuştur. Her ne kadar İbâziyye usûl kaynaklarında kıyas şer'î bir delil olarak zikrediliyorsa da⁶⁵ ilk dönem bazı İbâzî ulemasının kaynağı rey olan kıyasa karşı sergiledikleri sert tutum, kıyasın İbâzîlerce teşri'î bir delil olarak görülmediği fikrini ortaya çıkarmıştır. Özellikle Ebû Ubeyde ve bazı öğrencilerinin kıyasa karşı tutumları, bu algının oluşmasında etkili olmuştur.

İbâziyye kaynaklarında kıyasın bir delil olduğu yönünde kesin kanaat bulunmasına rağmen, bazı kaynaklarda İbâziyye mezhebinin kıyası şer'î delillerden biri olarak görmediği yönünde söylemler bulunmaktadır⁶⁶: “İbâzîler kendilerine göre bir de fikhî mezhep geliştirmişlerdir ve bu mezhebi yaymak için çok çaba harcamışlardır. İbâzî fakihler, kıyası tanımazlar; kıyasın yerine re'y ve içtihadı itibar ederler”.⁶⁷ Aslında bu söylem kıyas ve mesnetsiz re'y ayırımının tam olarak anlaşılmadığı ilk dönemler için doğru bir söylem olabilir. Çünkü ilk dönem İbâziyye mezhebinin önemli şahsiyetlerinden Ebû Ubeyde, Rebi' b. Habîb ve bazı İbâzî uleması kıyasa karşı sert bir tutum sergileyerek, *kıyasın Kitap, sünnet ve âsâr'a muhalefet olduğu* yönünde fikir beyan etmişlerdir. Ebû Ubeyde'nin bu söylemi özellikle kendi döneminde kimi talebeleri arasında kıyasa karşı şu şekilde bir bakış açısının oluşmasına sebep olmuştur: *Müslümanların dininde kıyas yoktur, onların dini ancak Allâh'ın kitabı, Peygamber'in sünneti ve Müslümanların (Sahâbenin) âsârıdır. Kim kıyas'a yönelirse yıkıma yönelir.*⁶⁸ Bu söylemler diğer mezhep kaynaklarında, İbâziyye mezhebinin kıyası reddettiği şeklinde algılanırken, mezhebin kendi içinde ise kıyâsa karşı bir belirsizlik durumunun belirmesine sebep olmuştur.⁶⁹ Haliyle bu durum araştırmacılar için, özellikle ilk dönem İbâziyye mezhebinin kıyâs hakkındaki görüşünün ne olduğu hususunda belirsizliklere yol açmaktaydı. Ayrıca ilk dönemdeki bu söylemlere binaen, mezhepte kıyasla ilgili iki görüşün bulunduğu yönünde bir sonuç ortaya çıkmıştır. Sümeynî (öl. 1223/1808) İbâziyye mezhebinde kıyası reddeden bir kesimin varlığına şöyle değinmektedir: “Ehl-i Kitab'ın necis olmasına bakmaksızın nassın zahirine göre yiyeceklerinin helal sayılması bizden bazılarının kıyası kabul etmediğine delildir.”⁷⁰ Daha önce de belirttiğimiz gibi bu tartışmanın temeli Ebû Ubeyde'nin kıyas hakkındaki sözleridir. Ancak Ebû Ubeyde ve Rebi' b. Habîb gibi mezhebin önemli isimleri hangi durumda yapılan kıyasa karşı böyle bir tutum sergilemişlerdir? Bu konu pek açık olmamakla bir-

⁶⁵ İbn Bereke, *Kitâbu'l-Câmi'*, 1/199-200; Vercelânî, *el-'Adl ve'l-inşâf*, 85; Sâlimî, *Ṭal'atü's-şems*, 365.

⁶⁶ İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burhân fî Uşûli'l-Fıkh*, thk. Abdulazîm ed-Dîb (Duhâ: Metâbiu Duhâ el-Hadîse, 1979), 2/750; Şener, *İslâm Hukukuna Giriş*, 85.

⁶⁷ Şener, *İslâm Hukukuna Giriş*, 85.

⁶⁸ Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecü'l-İctihâd 'inde'l-İbâziyye*, 301.

⁶⁹ Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecü'l-İctihâd 'inde'l-İbâziyye*, 310.

⁷⁰ Abdulazîz b. Hâc, b. İbrâhîm es-Sümeynî, *et-Tâcu'l-Manzûm* (Maskat: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 2000), 1/27.

likte, İbâziyye mezhebi hakkında önemli çalışmalar yapan Mustafa Bâcû tarafından şöyle değerlendirilmiştir: Ebû Ubeyde ve onun gibi düşünen ilk dönem İbâzîlerin, Zahirîler gibi kıyası şeriate bir alternatif olarak görmelerine değil, kıyasın naslara rağmen tercih edilmesine karşı çıktıklarını söylemek gerekir diyerek İbâzîlerin kıyasa bakışlarını izah etmeye çalışmaktadır. Ayrıca Bacû'ya göre şayet yeni oluşan bir mesele hakkında Kur'ân, sünnet ve icmâda açık bir hüküm bulunmazsa naslar ışığında kıyasa başvurulmasında, başta Ebû Ubeyde olmak üzere, ilk dönemin diğer İbâzî fakîhleri açısından herhangi bir mahzur söz konusu olmamaktadır. Başka bir deyişle naslarda yeni oluşan meseleler için doğrudan bir hüküm çıkarılamıyorsa o vakit kıyasa yönelmede hiçbir sakınca bulunmamaktadır.⁷¹

Bacû bu bağlamda Ebû Ubeyde'den şunları aktarmaktadır: "...kişi uyması gereken bir sünnet gördüğü vakit, nefesine ağır geldiği için o sünnete baş vurmak yerine kıyasa başvurur ve bu hadis sahih bir hadis değildir derse, Allâh'a itaatle alakası olmayan reye başvurmuş olur."⁷² Bacû ve Nâmî'ye göre Ebû Ubeyde bu ifadeyle hadise rağmen yapılan kıyası kastetmektedir.⁷³ İlk dönem İbâzî fakîhlerinin kıyasa yaklaşımı hakkında şöyle bir değerlendirme yapılabilir: Ebû Ubeyde ve Rebi' b. Habib'in kıyas hakkındaki görüşlerinin ne olduğu hususu çok açık değildir. Her ne kadar birtakım İbâzî araştırmacılar onların 'naslara rağmen yapılan kıyası reddettiklerini' iddia etseler de bu iddianın kesin olduğunu söylemek zordur. Çünkü kıyas ve rey Ebû Ubeyde ve Rebi' b. Habib tarafından birçok yerde yerilmiştir. Ancak her hâlükârda kıyasa karşı bu yaklaşım bireysel olup genel anlamda mezhebin kıyasa karşı görüşünü yansıtmamaktadır. Günümüze ulaşan ilk İbâzî usûl eserleri başta olmak üzere tüm İbâzî usûl kaynaklarında kıyas, usûl kaynaklarından biri olarak addedilmiştir.⁷⁴ Dolayısıyla günümüz İbâziyye mezhebinde kıyasın usûlî bir delil oluşu hakkında herhangi bir ihtilafın olduğu ileri sürülemez. Zira İbâzî fikhında kıyasa başvurularak ulaşılmış birçok fikhî hüküm bulunmaktadır. İbâzî fikhı incelendiği özellikle İbâdât bölümünde kıyas yapılarak varılan birçok fikhî konu bulunmaktadır. Buna örnek olarak büyük baş hayvanın nisâbı gösterilebilir. İbâziyye mezhebi dışındaki diğer mezheplere göre deve hariç diğer büyük baş hayvanların nisabı otuzdur. Fakat İbâziyye mezhebine göre deve ile büyük baş hayvanların nisapları aynı olmalıdır. Yani deve ve büyükbaş hayvanların nisabı beş adet olmalıdır. İbâzî hadis kaynağında

⁷¹ Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecû'l-İctihâd 'inde'l-İbâziyye*, 313.

⁷² Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 98.

⁷³ Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecû'l-İctihâd 'inde'l-İbâziyye*, 313; Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 98.

⁷⁴ İbn Bereke, *Kitâbu'l-Câmi'*, 1/199-200; Vercelânî, *el-Adl ve'l-inşâf*, 85; Sâlimî, *Ṭal'atü's-şems*, 365; Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecû'l-İctihâd 'inde'l-İbâziyye*, 313; Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*, 98; Siyâbî, *el-Medhal ilâ'l-Mezhebi'l-İbâzî*, 99; Eğberî, *el-Medhal ile'l-Fikhi'l-İbâziyye*, 202; Abdullah b. Muhammed b Abdullah Sâlimî, *Mevsû'atü'l-Fikhi'l-İbâzî* (Maskat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnu'd-Dîniyye, 2017), 2/341.

sığır nisabının beş olduğuna yönelik bir rivayete rastlanılmamıştır. Nitekim büyük baş hayvanın nisabının beş olduğu sonucuna kıyasla ulaşılmıştır.⁷⁵

İbâziyye mezhebinin kıyasla ilgili görüşünü toparlayacak olursak, her ne kadar ilk dönem bazı İbâzî fakihlerinin söylemleri kıyasa başvurulmaması gerektiği şeklinde yorumlanmışsa da kıyas, İbâziyye mezhebinde hem usûl hem furû kaynaklarında şer'î delillerden biri olarak zikredilmiştir.

2.2.2. İstidlâl

İbâzîler usûl delillerinden istidlâlî beşinci şer'î kaynak olarak sıralarlar. İstidlâlînin altında şu unsurlar bulunmaktadır: İstihsân, istishâb, istikrâ, mesâlihu'l-mursele, örf, şer'u men kablenâ ve ilham.⁷⁶ İlhâm dışındaki diğer istidlâl yöntemleri usûl kitaplarında detaylıca zikredilmiştir. Bu istidlâl delillerinin hükmü ve bağlayıcılığı hakkında İbâziyye mezhebinin diğer mezheplerden önemli bir farklılıklar arz ettiğini söyleyemeyiz. Ancak ilhâm, İbâziyye mezhebi dışındaki diğer mezhep usullerinde istidlâlî bir delil olarak kabul edilmediği için bu delil yöntemi İbâziyye mezhebi açısından bir farklılıktır.

2.2.3. İlhâm

İlhâm: Bir şeyi yapması ya da yapmaması yönünde kişinin kalbine ilk edilen ve onu doğru yola ileten, Allah'ın dilediği kuluna has kıldığı bir vahiy türü olarak tanımlanmıştır.⁷⁷ Başka bir ifadeyle feyiz yoluyla insanın kalbine ulaştırılan bilgidir.

İslâm'ın ilk dönemlerinden beri ilhâmın hüccet değeri tartışma konusu olmuştur.⁷⁸ İlk olarak bazı Şîî fırkalar ilhâmı imamlarına gelen kesin ve yanılmaz bilgi kaynağı olarak görmüşlerdir. Daha sonraki asırlarda bazı sûfiler ilhâmı duyu, haber ve aklın ötesinde olan bilginin asıl kaynağı olarak kabul etmişlerdir.⁷⁹ Mâtürîdî (öl. 333/944) ve dolayısıyla Hanefî uleması ilhâmı bilgi kaynağı olarak

⁷⁵ Halfân b. Muhammed el-Münzirî, *Muhtelefü'l-Hadis ve Eseruh fi Fikhi'l-İbâzî* (Cezâir: Neşru Cem'iyetü't-Turâs, 2017), 241.

⁷⁶ Bu istidlâl yöntemlerinin tarifleri ve detaylıca bilgi için bk. Vercelânî, *el-'Adl ve'l-inşâf*, 88; Sâlimî, *Ṭal'atü's-Şems*, 365; Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecü'l-İctihâd 'inde'l-İbâziyye*, 697; Siyâbî, *el-Medhal ilâ'l-Mezhebi'l-İbâzî*, 102-104; Eğberî, *el-Medhal ile'l-Fikhi'l-İbâziyye*, 213; Sâlimî, *Mevsû'atü'l-Fikhi'l-İbâzî*, 2/395.

⁷⁷ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Müntahab min Şihâhu'l-Cevherî* (el-Esfâr, 4760); İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Daru Sâdir), 7/555.

⁷⁸ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn* (Kâhire: Mektebetü't-Tevfikîyye), 1/111; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001), 285.

⁷⁹ Hâris el-Muhâsibî, *Adâbu'n-Nüfûs*, thk. Abdulkadir Ahmed 'Atâ (Beyrut: Dârü'l-Cil), 169; Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmûd-Mahmûd b. Şerîf (Kâhire: Dârü'l-Me'ârif, ts.), 1/197; Yusuf Şevki Yavuz, "İlhâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/98-100.

görmemiş bu sebeple ilhâmı bilgi kaynağı olarak görenlerin şahitliklerini de kabul etmemişlerdir.⁸⁰

Bu tartışmalardan da anlaşılacağı üzere ilhâmın bir bilgi kaynağı olup olmaması meselesi ilk dönemden günümüze değin tartışılmalıdır. İlhâmın tasavvufta bilgi kaynağı olarak kabul edilmesi, İslâmî ilimlerle uğraşanların bildiği bir husustur. Ancak fıkıh usûlünde 'İstidlâl' kapsamında başvuru bir delil olarak işlenmesi pek alışılmalıdır. Bir durum değildir.⁸¹ Fakat İbâziyye mezhebinin usûlüne baktığımızda, ilhâm istidlal yöntemlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mezhep içerisinde hüccet değeri hakkında tartışmalar olmakla birlikte ilhâm, usûl kaynaklarında istidlal delilleri arasında açıkça zikredilmiştir.⁸² Ancak İbâzîler ilhâmın hüccet olabilmesi için, konu hakkında nasların bulunmaması gerektiğini söylemektedirler. Yani onlara göre ilhâm sadece zaruret halinde hüccet değeri taşımaktadır. Ayrıca kimin için hüccet olabileceği konusu da İbâzî kaynaklarda açıkça belirtilmiştir.⁸³ İlhâmın hüccet olduğunu savunan ve bu konuda görüşleri referans alınan önemli İbâzî ulemasından Ebû Sâid el-Kudemî'ye (öl. 361/972) göre ilhâm hüccet olmakla birlikte sadece kendisine ilhâm edilen için hüccettir.⁸⁴ Bu bağlamda nassın bulunmadığı zaruri yerlerde ilhâmın hüccet değeri şu şartlara bağlanmıştır:

Kendisine ilhâmda bulunulan kişinin veli yani İbâzîlerce öngörülen mü'min vasıflarına sahip olması gerekmektedir.

Mülhem avamdan biri ise ilhâm edilen şeyin şer'î kanun ve kaidelere uygun olması gerekmektedir. Aksi takdirde ilhâm, hüccet değeri taşıyamaz. Mülhem müçtehit ilham edilen şey sadece kendisi için hüccettir.

Sâlimî⁸⁵, müçtehit-ilhâm bağlantısının müçtehit-istihsân bağlamında değerlendirilebileceğini belirtmektedir.⁸⁶ Çünkü müçtehit kalbine atılan şeyin nassa uygun olup olmadığını bildiğinden, nassa muhalif bir ilhâmın vesvese olacağını da bilir. Bundan ötürü Sâlimî, müçtehidin ilhâmı vardıysa sonuca istihsâna benzetmiştir.⁸⁷

⁸⁰ Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *el-Mesûrât* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993), 16/133; Yavuz, "İlhâm", 22/98-100.

⁸¹ Sadece Şâfîilerden bazı âlimler ilhamı bir delil olarak görür. Bk. Aslan, *Şâfî Üsûlcüleri Göre İstidlâl*, 103.

⁸² Sâlimî, *Tal'atü's-Şems*, 421; Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecü'l-İctihat 'inde'l-İbâziyye*, 741; Abdullah b. Muhammed b. Abdullah Sâlimî, *Mevsû'atü'l-fikhi'l-İbâzî* (Maskat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 2017), 2/412.

⁸³ Sâlimî, *Tal'atü's-Şems*, 421; Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecü'l-İctihat 'inde'l-İbâziyye*, 743.

⁸⁴ Sâlimî Abdullah b. Humeyd, *Tale'atu's-Şems alâ Şemsî'l-Usûl* (Sîb: Mektebetu İmâm Nûruddîn Sâlimî, 2008), 2/569; Sâlimî, *Mevsû'atü'l-fikhi'l-İbâzî*, 2/412.

⁸⁵ Sâlimî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Bardak, "İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd Sâlimî'nin Kelâmî Görüşleri", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (Ağustos 2019), 763-788.

⁸⁶ Sâlimî Abdullah b. Humeyd, *Tale'atu's-Şems alâ Şemsî'l-Usûl*, 2/569; Sâlimî, *Mevsû'atü'l-fikhi'l-İbâzî*, 2/412; Sâlimî, *Tale'atu's-Şems*, 421; Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecü'l-İctihat 'inde'l-İbâziyye*, 743.

⁸⁷ Sâlimî Abdullah b. Humeyd, *Tale'atu's-Şems alâ Şemsî'l-Usûl*, 2/569.

İbâzî usulünde ilhâmın usûl delilleri içinde zikredilmesi birtakım sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Çünkü ilhâm doğruluğu ispatlanamayan bir tür zandır. Bundan ötürü İbâzî uleması vesvese ve ilhâmın her zaman birbirinden ayırt edilemeyeceğini söyleyerek, ilhâmın bir tür nakil gibi algılandığını, ancak Hz. Peygamber'in vefatıyla vahyin yani nakil kapısının kapandığını, bundan ötürü de ilhâmın akıl yoluyla sabit olamayacağını belirtmişlerdir.⁸⁸ Özetleyecek olursak birtakım İbâzî fakîhine göre ilhâm, ancak şer'î delillerin söz konusu olmadığı yerlerde hüccet olabilir. Bu bağlamda Sâlimî, Kur'ân'ı-Kerîm'in cem' edilmesinin ilhâm yoluyla yapıldığını savunmaktadır.⁸⁹

Sonuç

Câbir b. Zeyd'in müessisi olarak kabul edildiği İbâziyye mezhebi ilk dönem siyasi olaylar içerisinde fikhî bir mezhepten ziyade siyasi bir fırka olarak temayüz etmiştir. Buna rağmen İbâzîler Câbir'le birlikte fikhî bir mezhebin teşekkül ettiğini iddia ederler. Gerek Câbir'e nispet edilen ve ortada olmayan '*Câbir b. Zeyd'in Divânı*' gerekse de günümüze ulaşmış olan '*Resâilu Câbir*' adlı eserler ilk dönemden itibaren müstakil bir fikhî mezhebin teşekkülünü gösteren numunelerdir. İbâzîlerin, mezheplerinin teşekkül eden ilk mezhep olduğu yönündeki iddiaları müessis olarak kabul ettikleri Câbir b. Zeyd'in hicrî yirmi üç senesinde doğmasıyla alakalıdır. Ancak Câbir dönemindeki siyasi sıkıntılar onun müstakil bir fikhî mezhep müessisi olarak görülmesinin önüne geçmiş ve İbâziyye mezhebinin ilk dönemde sistemleşmesini engellemiştir. Bundan ötürü mezhebin fikhî anlamda sistemleşmesinin de Câbir'den sonra Ebû Ubeyde döneminde olduğunu söyleyebiliriz.

Câbir ve Ebû Ubeyde dönemlerinin, mezhebin teşekkülü ve sistemleşmesi anlamında müstakil ve kapsamlı çalışmalarla ele alınması gerekmektedir. Çünkü Câbir ve Ebû Ubeyde dönemi siyasi çekişmelerin yoğun olduğu bir dönemdir. Bu çalkantılı dönemde İbâzî fikhının oluşmasında siyasi olayların etkisi vuzuha kavuşturulmalıdır. Ancak bütün bu siyasi karışıklıklara rağmen bu iki şahsiyetin, dönemlerinde fıkha dair çalışmalar yapması fikhî bir mezhebin oluşturulması çabası olarak anlaşılmalıdır. Câbir'in iyi bir fakîh olduğuna yönelik sahabî ve tâbiîn övgüsüne mazhar olması ve fikhî konularda fetvalar vermesi, Ebû Ubeyde'nin fikhın gerek fûrû gerekse de usûl konularına hâkim olması, bir fikhî mezhep olma çabaları olarak değerlendirilmelidir. Buradan hareketle hem Câbir'in hem de Ebû Ubeyde'nin İbâzîliğin fikhî bir mezhep olması için yoğun bir çaba sarf ettikleri ortadadır. Bu çabalarında da başarılı olduklarını söyleyebiliriz.

Özellikle Ebû Ubeyde döneminde mezhebin Basra'da bulunan müntesipleri korunmuş olup, gizli faaliyetlerle bir arada tutulmaları sağlanmıştır. Yine bu dö-

⁸⁸ Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecû'l-İctihat 'inde'l-İbâziyye*, 744.

⁸⁹ Sâlimî, *Şerhu'l-Câmî Sahîh Müsnedü İmam Rebi*, 1/44.

nemde İbâziyye mezhebinin hem itikadının hem de fikhinin Basra dışına taşınması da gerçekleştirilmiştir. Böylelikle mezhep kendine daha rahat hareket etme alanı bulmuştur. İlk teşekkül eden mezhep iddiasında olan İbâzîlerin sistemli bir usûle sahip olmaları diğer mezheplerden çok sonra olmuştur. İbâziyye mezhebinin erken dönem çalışmalarında usûl kaidelerine değinilmekle birlikte sistematik usul çalışmalarının hicri dördüncü asırda İbn Berke'yle başladığını söyleyebiliriz. Bütün bunlara rağmen İbâziyye mezhebinin fikhî bir mezhep olup olmadığı hususu Sünnî ve Şîî camiada hala tartışmalıdır. Ancak bütün bu karmaşık süreçlere rağmen İbâziyye mezhebi sistematiği olan ve önemli fikhî literatüre sahip bir mezheptir.

Kaynakça | References

- Abdulmuhsin Sâlim Kâtib. *el-Hilafu'l-Fikhî Beyne'l-Mâlikîyye ve'l-İbâziyye*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013.
- Aslan, Bedri. *Şâfi'î Üsûlcülere Göre İstidlâl*. Bursa: Emin Yayınları, 2020.
- Ateş, Orhan. *Günümüz Umman İbâdiyyesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
<https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstream/11452/4122/1/220985>
- Bâ, Amr b. el-Hâc Muhammed Sâlih. *Dirâse fi Fikri'l-İbâzî Cezâir*: Müessesetü'ş-Şeyh en-Nâsir, 2015.
- Bardak, Ahmet. "İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd Sâlimî'nin Kelamî Görüşleri". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11/2 (Ağustos 2019).
<https://doi.org/10.26791/sarkiat.531668>
- Bârûnî, Ebû Rebi' Süleyman. *Muhtasar Târîhu'l-İbâziyye*. Sîb: Mektebetü'd-Dâmirî, 1995.
- Bekûş, Yahya Muhammed. *Fıkhü İmâm Câbir b. Zeyd*. Maskat: Mektebetü'd-Dâmirî, 2014.
- Cîtâlî, Ebû Tâhir İsmail b. Musa. *Kavâidu'l-İslâm*. Ummân Sultanlığı: Mektebetü'd-Dârimî, 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik. *el-Burhân fi Uşûli'l-Fıkh*. thk. Abdulazîm ed-Dîb. Duhâ: Metâbiu Duhâ el-Hadîse, 1979.
- Ebû Gânim, Bişr b. Gânim el-Horâsânî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. Maskat: Vizâretü Turâs, 2007.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *Mezhepler Tarihi*. trc. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016.
- Eğberî, İsmâil b. Sâlih b. Hamdân. *el-Medhal ilâ Fıkhî'l-İbâziyye*. Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 2013.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-muşallîn* Beyrut: Dâru Sâdir, 2006.
- Ethem Ruhi Fığlalı. *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Ezkevî, Ebû Câbir Muhammed b. Cafer. *el-Câmi'*. 9 Cilt. Maskat: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, 2018.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*. 5 Cilt. Kâhire: Mektebetü Tevfikiyye, ts.

- Göksun, Ahmet Faruk. *İbâdî Fıkhının Tarihsel Gelişimi (Umman Örneği)*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, İlahiyât Fakültesi, Lisans Tezi, 2021.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Gömbeyaz, Kadir. "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefilere mi? Metodolojik Bir Tartışma". e-makâlât Mezhep Araştırmaları 9/1 (Bahar 2016).
<https://doi.org/10.18403/emakalat.06629>
- Halîfât, İvaz Muhammed. *el-Usûlu't-Târihiyye li'l-Firkatu'l-İbâdiyye*. Gardâye: Müessesetu's-Şeyh en-Nâsir, 2015.
- Hallâf, Abdulvehhâp. *İlmu Usûli'l-Fıkh*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2003.
- Hârisî, Sâlim b. Hamd b. Süleymân. *el-'Ukûdu'l-Fediyye fi Usûli'l-İbâdiyye*. Maskat: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, 2017.
- Harûsî, İbn Ebî Nebhân Nâsir b. Câid b. Hubeyd. *Tenvîru'l-Ukûl fi İlmi Kavâidu'l-Usûl*. Maskat: Zâkire Umân, 2019.
- İbn Bereke, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed. *Kitâbu'l-Câmi'*. 5 Cilt. Maskat: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, 2017.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Telbisü İblîs*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2001.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-Fasl fi'l-Milel ve-Nihal*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1975.
- İbn İmâm el-Kâmilîyye, Muhammed b. Muhammed Abdurrahman b. Alî b. Yusûf b. Mansûr el-Kâmil. *Şerh Varakât*. Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb en-Nedîm. *el-Fihrist*. Beyrut: Darü'n-Nefâis, 2016.
- Köse, Saffet. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmet Evi Yayınları, 2016.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Keşeyriyye*. thk. Abdülhalim Mahmûd-Mahmûd b. Şerîf. 2. Cilt. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Mîzân, Abdülkerim Mahrûs. *İbâdiyye Hadramut ve Alaketuhum bi Uman*. Hadramut: Dâru Hadramut, 2017.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyûn Mu'tedilûn*. Londra: Dâru'l-Hikme, 2013.
- Muhammed Sâlih Nâsir. *Menhecü'd-da've 'inde'l-İbâdiyye*. Maskat: Dâru Nâsir, 2015.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed. *Adâbu'n-Nüfûs*. thk. Abdulkadir Ahmed 'Atâ. Beyrût: Dâru'l-Cîl, ts.
- Münzirî, Halfân b. Muhammed. *Muhtelefü'l-Hadis ve Eseruh fi Fıkhî'l-İbâzî*. Cezâir: Neşru Cem'iyyetu't-Turâs, 2017.
- Nâmî, Amr Halîfe. *Resâilu'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî*. Libya: Dâru'd-Da've, 2018.
- Nâmî, Amr Halîfe. *Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye*. trc. Mihayl Hûrî-Mâhir Cerrâr. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 2012.
- Özdemir, Ahmet. *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebi' b. Habîb'in Müsned'i*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Sâlimî, Abdullah b. Hâmid. *Şerhu'l-Câmi' Sahîh Müsnedü İmam Rebi'*. Sîb: Mektebetu İmâm Nûruddîn Sâlimi, 2004.

- Sâlimî, Abdullah b. Muhammed b. Abdullah. *Mevsû'atü'l-Fıkhî'l-İbâzî*. 7. Cilt. Maskat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 2017.
- Sâlimî, Ebû Muhammed Nûruddîn Abdullâh b. Hamîd (Humeyd). *Meâricü'l-Âmâl*. 10 Cilt. Umman: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 2008.
- Sâlimî, Ebû Muhammed Nûruddîn Abdullâh b. Hamîd (Humeyd). *Ṭal'atü's-Şems*. Maskat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 2011.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993.
- Siyâbî, Ahmed b. Su'ûd. *el-Medhal ilâ'l-Mezhebi'l-İbâzî*. Sîb: Mektebetü'd-Dâmirî, 2019.
- Sümeynî, Abdulazîz b. Hâc b. İbrâhîm. *et-Tâcu'l-Manzûm*. 7 Cilt. Maskat: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 2000.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihâl*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004.
- Şemmâhî, Ebü'l-Abbâs Bedrüddîn Ahmed b. Abdilvâhid. *Kitabu's-Siyer*. Maskat: Metâbiu'n-Nahde, 1987.
- Şener, Abdulkadir. *İslâm Hukukuna Giriş*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Vercelânî, Ebû Ya'küb. *el-'Adl ve'l-inşâf*. Maskat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 2011.
- Veslâtî, Ebü'r-Rebî Süleyman b. Yahlef. *Kitâbü't-Tuhefi'l-Mahzûne*. Barka: Mektebu Hazâini'l-Âsâr, 2017.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. trc. Ethem Ruhi Fıçlalı. İzmir: İzmir Fakültesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017.
- Wellhausen, Julius. *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*. trc. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- Yaman, Ahmet- Çalış, Halit. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Yoldaş, Mehmet Hanifi – Kubat, Mehmet. “İbâziyye'nin Hâriciliğe İsnadı Meselesi”. *İslâmî İlimler Dergisi* 17/1 (2022), 269.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2334704>
- Zeydân, Abdülkerî. *el-Vecîz fî Uşûli'l-Fıkh*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2006.
- Zühaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletühü*. 11 Cilt. Dımaşq: Dârü'l-Fıkr, 2004.